

HINDISTONDA DEMOKRATIK TAMOYILLARNING QAROR TOPISHI

Xaydarov Zahriddinbobur Umarovich

Namangan davlat universiteti o'qituvchisi, t.f.n, dots.

mirjalolrustamaliyev@gmail.com

Anotatsiya: Hindistonda demokratik tamoyillarning ilk elementlari qaror topishi uzoq tarixiy davrlarga borib taqaladi. Zamonaviy davrda Hindistonda demokratik tamoyillarning rivojlanib borishi mustqillik yillaridan to bugungi kunga qadar davom etgan deyarli yarim asrni qamrab oladi.

Kalit so'zlar: Demokratiya, siyosiy elitala, Hindiston Milliy Kongressi, Resolution on Local Self-Government, Indian Councils Act, dominant party system, Bharatiya Janata Party.

Hindistonda demokratik tamoyillarning ilk elementlari qaror topishi uzoq tarixiy davrlarga borib taqaladi. O'tmishda demokratik tushunchalarning dastlabki ko'rinishlari shakllangan. Zamonaviy davrda Hindistonda demokratik tamoyillarning rivojlanib borishi mustqillik yillaridan to bugungi kunga qadar davom etgan deyarli yarim asrni qamrab oladi. Hindiston ko'p millatli, murakkab ijtimoiy qatlamga ega davlat hisoblanadi. Hindistonda demokratiyaning mohiyati mamlakat siyosiy an'analari orqali tushuniladi. Ayrim tadqiqotchilar Hindistonda demokratiya tamoyillarning kirib kelishini mustamlakachilik siyosati bilan bog'lashadi. Xususan, Hindistonning uzoq yillar davomida jahondagi eng demokratik tipdagi davlat hisoblangan Buyuk Britaniya ta'sir doirasida bo'lishi mamlakatdagi siyosiy va ijtimoiy tartibotlarga o'z ta'sirini o'tkazgan. Hindistonda G'arbda ta'lim olgan J.Neru singari siyosiy elitalarning shakllanishi, Kongress yetakchiligidagi jamoa harakatlarning demokratik faoliyati, mustaqillik uchun o'tkazilgan saylovlarda Kongressmenlarning ishtirok etishi demokratiyaning rivojlanishiga kuchli ta'sir o'tkaza olgan deyish mumkin.

Mamlakat mustaqilligidan so'ng jamiyat va davlat qurilishini amalga oshirishini faqatgina siyosiy an'analari orqali tashkil etish o'z samaradorligini ma'lum darajada yo'qotdi va bevosita mustamlakachilik siyosiy tizimining ijobiy jihatlari siyosiy hayotga tadbiiq etish zarurati paydo bo'ldi. Natijada 1947-yil Hindiston ozodlik harakati yetakchilari demokratiyani tanlaganliklari uchun mustamlaka davridagi boshqaruvni amalga oshirishda ayblanib, qoralana boshlandilar.

Aytish mumkinki, Britaniya imperiyasi Hindistonda boshqaruvni amalga oshirishda demokratik prinsiplarga muayyan darajada e'tibor qaratdi, xususan, ma'muriy birliklar boshqaruvida an'anaviy xususiyatini saqlab qoldilar va ichki ishlariga to'liq aralashmadilar. 1880-yillardan boshlab Hindistonda siyosiy uyg'onish jarayoni yuz bera boshladi. 1885-yilda Britaniya sobiq Fuqarolik xizmati xodimi Alan Oktavian Xyum tomonidan hind manfaatlarini imperiya markaziga tizimli tartibda yetkazish maqsadida Hindiston Milliy Kongressi tashkil etildi. Keyinroq Hindiston Milliy Kongressi mamlakatning o'rta sinflari uchun mustamlaka hukumatidan ko'proq ish o'rinlarini muntazam talab qilib borish va siyosiy jarayonlarda kengroq ishtirok etishida yetakchi institutga aylandi.

Hindistonda ilk saylov tajribasi 1882-yilgi Mahalliy o'z-o'zini boshqaruv Rezolyusiyasida (Resolution on Local Self-Government) va 1892-yilgi Hindiston Kengashi Aktida (Indian Councils Act) namoyon bo'la boshladi. Ikki xujjat juda cheklangan saylov vakolatini taqdim etgan bo'lib, unda boylik senzi o'rnatilgan edi. To'g'ridan-to'g'ri saylov tamoyili 1919-yilgi Hukumatning Hindiston Aktida belgilab berilgan va darhol mahalliydan to milliy darajagacha bo'lgan barcha siyosiy jarayonlarga tadbiiq etildi. Ushbu siyosiy erkinlik mamlakat aholisining 2-4% qismiga saylovchi maqomiga ega bo'lish imkoniyatini yaratdi. 1937-yilda 1935-yilda qabul qilingan hukumatning Hindiston Aktiga binoan savodxonlik ham saylovda ishtirok etishning asosiy talablardan biri sifatida belgilab o'tildi, bundan tashqari ilk bor hind siyosatchilari ma'muriy birliklar –shatatlar qonunchilik institutlarida siyosiy kuchga ega bo'lish imkoniyatini ham qo'lga kiritishdi.

Mustaqillik arafasida Hindistonda taxminan 40 millionga yaqin saylovchilar mavjud edi. Buni 1946-yil Konstitutsiyaviy Assambleyaga bo‘lib o‘tgan saylovlardan ham kuzatish mumkin, unda aholining 14%i ishtirok etish huquqiga ega bo‘lishgan. Saylov huquqiga ega bo‘lganlarning 39%igina mazkur ovoz berish jarayonida ishtirok etgan xolos.

Hindiston mustaqillikka erishganidan so‘ng 1951-1952-yillarda ilk bor Parlamentning Qonunchilik palatasi – Lok Sabhaga o‘tkazilgan saylovlarda umumiy yosh senziga amal qilingan. To hozirgacha Lok Sabha uchun o‘tkazilgan 14 marta umumiy saylovlarda aholining siyosiy jarayonlardagi ishtirok yuqori ko‘rsatkichda ekanligini kuzatish mumkin. Ta’kidlash joizki, Hindiston mutaqilligining dastlabki yillaridan boshlab Hindiston Milliy Kongress partiyasi siyosiy hayotda yetakchi partiyaga aylandi va siyosiy raqobatning shakllanishida muhim rol o‘ynay boshladi.

E’tirof etish kerakki, Hindistonda demokratiyaning rivojlanishida siyosiy partiyalarning o‘rni katta ahamiyatga ega. 1951-52-yillarda Hindiston konstitutsiyasi 170 million aholiga o‘z hukumatlarini shakllantirishda bevosita ishtirok etish huquqini berdi. Endilikda aholi o‘z manfaatlarini turli siyosiy guruhlar, harakatlar va partiyalar orqali bildirishga intila boshladilar. Shunga qaramay Hindistonda ko‘p hollarda siyosiy partiyalarga nisbatan mamlakatda aholi o‘rtasidagi sun’iy bo‘linishni yuza keltirmoqda va jamiyatda deintegratsiya jarayonini kuchaytirmoqda degan qarashlar ham uchrab turadi. Biroq bu avvalo siyosiy partiyalar faoliyati bilan emas, balki Hindiston ijtimoiy hayotida tarixan shakllanib kelgan turli diniy-etnik qatlamlar va ular o‘rtasidagi munosabatlar bilan xarakterlanishi maqsadga muvofiq sanaladi. Bugungi kunda jamiyatdagi deintegratsiya tendensiyasining siyosiy oqibatlarini nazorat etish siyosiy partiyalarning funksiyalaridan biriga aylanib bormoqda.

Hindistonda partiyaviy tizim “dominant partiya tizimi” (“dominant party system”) doirasida boshlangan bo‘lib, uning markaziy qismida Hindiston milliy Kongressi (HMK) yetakchi o‘rinni egallagan. Olim Kotxari e’tiroficha, Hindiston Milliy Kongressi Ozodlik Xarakatining merosxo‘ri bo‘lib, mamlakatning asosiy institutlaridan biri sanaladi. Keyingi yillarda Kongress partiyasining ta’siri cheklangan bo‘lsada, Hindistondagi barqaror siyosiy tartibotning shakllanishida uning o‘rni katta ahamiyatga ega ekanligi olim tomonidan ta’kidlanadi.

Siyosiy tizim esa nisbatan Kongress tizimi deya ko‘rilgan. “Dominant partiya tizimi” shu ma’noni anglatadiki, unda partiyalar o‘rtasida erkin raqobat muhiti mavjud, biroq Hindiston Milliy Kongress partiyasi ustun mavqega ega hisoblanadi: mamlakat parlamentdagi o‘rinlar soniga ko‘ra, shtatlar ya’ni ma’muriy birliklardagi qonunchilik kengashlarida yetakchilik qilishga ko‘ra. Buni 1952-1977, 1980-1989, 1991-1996 yillar Kongress partiyasining mamlakatda boshqaruvchi kuchga aylanganligi bilan izohlash mumkin. 1977-yildan boshlab mamlakatda samarali faoliyat yurituvchi o‘zaro raqobatdosh ko‘p partiyali tizim yuzaga keldi.

Hindistonda partiyaviy tizim bitta yirik partiya atrofida o‘zga kichik partiyalarning vujudga kelishi orqali shakllangan, bu real raqobat muhitining shakllana olmasligini ko‘rsatadi. Shu bois yuqori darajadagi mansabdor shaxslar garchi partiyaning siyosiy qarashlari bilan chiqisha olmasada partiya a’zosi bo‘lishi yoki Kongress partiya bilan hamkorlikdagi o‘zga kichikroq partiya vakili bo‘lishi zarur hisoblanadi. Boshqa tomondan Kongress partiyaning o‘zga partiyalar bilan ittifoqqa birlashishi ularni va siyosiy jarayonlarni o‘z nazorati ostida tutib turish imkoniyatini beradi.

Hindiston Milliy Kongress partiyasi mamlakatda yetakchi siyosiy mavqeni egallasa-da, partiya ichida o‘zaro bo‘linishlar ham muntazam kuzatilib turiladi. Bu partiyaning yagona g‘oyalarini samarali amalga oshirishdagi asosiy to‘siq sanaladi. Bugungi kunga qadar birorta demokratik tizimda yagona partiya raqobat muhitida demokratik saylovlarda ishtirok etgan holda o‘z raqiblari ustidan ulkan muvafaqqiyatlarga erishishi kuzatilmagan. Biroq bunday muvafaqqiyat ham HMK partiyasiga o‘zining barcha muammolarini yengib o‘tishiga imkon bermadi. Ushbu izohlar Hindiston milliy kongressi partiyasining 1980 yillarga bo‘lgan davrdagi asosiy xususiyatlarini ochib beradi.

Keyingi yillarda HMK partiyasidagi ichki nizolar va oppozision partiyalarning faoliyati sababli mamlakatda yetakchi mavqega ega bo‘lgan partiyalar shakllana boshlandi. Lok Sabhaga bo‘lib o‘tgan 1996, 1998 va 1999-yillardagi saylovlar partiyaviy tizimning markazlashmaganlik holati ko‘rsatdi. Saylovlarda ikki yirik Hindiston Milliy Kongressi partiyasi va Bxaratiya Janata Partiyasi 50 ovoz to‘plagan bo‘lsa, parlamentdagi qolgan depututlik o‘rinlari bir qator kichik partiyalar tomonidan taqsimlanib olindi. Bu esa 1990-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab, kichik siyosiy partiyalar ham shtatlar siyosiy maydonida o‘z mavqelariga ega

bo'la boshlaganliklarini ko'rsatadi. Ular qatoriga Andra Pradesh shtatida Telugu Desam partiyasi, Tamil Nadu shtatida Dravida partiyasi, Panjobda Akali Dal partiyalarini kiritish mumkin.

Hindistonda HMK partiyasining siyosiy ta'sirini qisqartirish intilish asosan Bxaratiya Janata partiyasi tomonidan amalga oshirilgan va 1980-yillardan so'ng Hindistonda ikki partiyali tizim shakllana boshlandi. Bxaratiya Janata Partiyasi (BJP) (Bharatiya Janata Party (BJP)) 1990-yillardan boshlab Hindistonda partiyalar o'rtasidagi raqobat muhiti keskin o'zgarishlarga yuz tutdi. Bxaratiya Janata partiyasi 1996, 1998 va 1999 yilgi saylovlarda katta muvafaqqiyatlarni qo'lga kiritdi. Ushbu partiyaning ta'sir doirasi ortib borishi ikki tarixiy xususiyati bilan ajralib turadi: *Birinchi*dan, partiya hind fundamentalizmi negizida rivojlanganligi; *ikkinchi*dan J.Neru va Sh.Gandi boshqaruv davrida Hindiston Milliy Kongress partiyaning mutloq yetakchiligiga qarshi keng qarshiliklarni amalga oshirishga rahbarlik qila olganligi. 1989-yildan boshlab Bxaratiya Janata partiyasi ikkinchi asosiy siyosiy partiyaga aylandi, ammo HMK partiyasi singari hukumatni yolg'iz o'zi boshqarish uchun yetarlicha imkoniyatga ega emas, shu bois doimo ushbu partiya shatatlardagi kichik partiyalar bilan hamkorligiga qaram hisoblanib kelgan.

Bxaratiya Janata partiyasi asosan jamiyatdagi hind nasionalistlari va shu ruhdagi qatlamlar tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Partiya asosiy siyosatini mamlakatdagi millatlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda, xususan, hind va musulmonlar munosabatlaridagi keskinligini yengillatishga intilishi partiyaning obro'sini oshishiga xizmat qilmoqda. Natija 1999 yilgi Lok Sabhaga bo'lgan saylov BJPning ikkinchi hind partiyasi sifatida e'tirof etdi.

Qolgan hind siyosiy partiyalari asosan mayda partalar bo'lib, ular siyosiy hayotda ikki yirik partiyalarni birortasi bilan koalisiya kirishib faoliyat yuritadi.

Hindiston kommunistik partiyasi, Janata Dal partiyasi, Baxujan Samaj partiyasi, Rashtriya Janata partiyasi, Samajvadi partiyasi shular jumlasidandir. Ular orasidan faqatgina kommunistik partiya milliy darajada faoliyat yuritib, qolganlari o'z mintaqalaridagina muayyan siyosiy mavqega ega. 2006-yilda Iqtisodiy razvedka birlashmasi (The Economist Intelligence Unit) tomonidan o'tkazilgan davlatlarning demokratik indeksiga ko'ra Hindiston jahondagi davlatlar orasida 36 o'rinni egallagan. Bu juda yaxshi ko'rsatkich sanalib, mamlakatda demokratik tamoyillar jadal rivojlanayotganligini anglatadi. Hindiston 10 ballik yuqori ko'rsatkichdan 7.68 bal to'plagan. Mazkur tadqiqot beshta ko'rsatkich asosida tuzilgan:

1. Saylov jarayoni va plyuralizm – 9.58 ball;
2. Fuqaro erkinliklari – 9.41;
3. Hukumat faoliyati – 8.21;
4. Siyosiy ishtirok – 5.56;
5. Siyosiy madaniyat – 5.63.

Aytish mumkinki, tashkilot tadqiqotiga ko'ra Hindistonda demokratik qadriyatlarining qaror topishida siyosiy ishtirok va siyosiy madaniyat nisbatan past ko'rsatkichda bo'lib, kelgusida aholining siyosiy jarayonlarda faolligini yanada oshirish choralarini ko'rish maqsadga muvofiqligi ko'rsatilgan.

Hindiston demokratiyaning yana bir asosiy jihati shundan iboratki, "uchinchi dunyo" mamlakatlarida mavjud demokratik elementlarning katta qismi bevosita hind demokratiyasiga yaqindir. Ushbu holat Hindistonda demokratiyaning o'ziga xos tamoyillar asosida rivojlanayotganligini anglatadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Hindistonda demokratiyaning rivojlanishi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, unda quyidagi tarixiy jihatlar muhim ahamiyat kasb etadi:

*Birinchi*dan, Hindistonda demokratiyaning zamonaviy tamoyillarining qaror topishi Buyuk Britaniya imperiyasi mustamlakachiligi, davlat boshqaruv tizimida qo'llagan tajribasi bilan bog'liqdir. Mamlakatning mustaqillikka erishishi Hindistonda demokratik davlat barpo etish imkoniyatini yaratdi;

*Ikkinchi*dan, Hindiston siyosiy elitasining katta qismi G'arb an'analari asosida ta'lim olganligi va ulardagi g'arb davlatchilik tajribasi bilan yaqindan tanishligi mamlakatda mustaqillik yillaridan so'ng demokratiyani rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etdi;

*Uchinchi*dan, mustaqillik yillaridan keyingi davrda mamlakatda Hindiston Milliy Kongress partiyasining yuqori mavqeni egallashi va 1990-yillarga qadar o'z ta'sirini saqlab qolishi, uning bugungi kunda Bxaratiya Janata partiyasi bilan raqobati ikki partiyali tizimning shakllantirganligi ham demokratiya rivojlanishining asosiy jihatlarini belgilab berdi.

To'rtinchidan, Hindistondagi demokratik tartibot sharoitida anarxiyaning saqlanib qolganligi bir qator tadqiqotchilar tomonidan e'tirof etilishi. Bunda asosiy e'tibor mamlakatning ichki va tashqi siyosatida beqarorlik elementlarining mavjud bo'lishi bilan izohlanadi. Ular qatoriga hind-musulmon munosabatlari, sikx ayirmachilik faoliyati, Pokiston bilan bo'lib o'tgan urushlarni keltirish mumkin. Biroq mazkur yondoshuvlar nisbatan tarixga daxldor bo'lib, hozirgi kundagi Hindistondagi siyosiy tizimni demokratik tamoyillarga asoslanmagan deb xulosa berish maqsadga muvofiq emas va bir tomonlama qarash hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. See. Fischer A., Mitra S.K. Sacred Laws and the Secular State // India Review. –2002. –Vol.4. –№1. –P.38-39
2. Mitra S.K. Effects of Institutional Arrangements on Political Stability in South Asia // Annual Review of Political Science. –Palo Alto –1999. –Vol.2. –P.94
3. Fischer A., Mitra S.K. Sacred Laws and the Secular State // India Review. –2002. –Vol.4. –№1. –P.39-40.
4. Kothari R. Continuity and Change in the Indian Party System // Asian Survey. –1970. –№10 (11). –P.53.
5. Kohli A. India's Democracy. An Analysis of Changing State-Society Relations. –New Jersey: Princeton University Press, 1990. –P.145-147.
6. Palekar S.A. Constitution and Parliamentary Democracy in Contemporary India. –Jaipur: ABD Publishers, 2002. –P.78-7-81.
7. www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_INDEX_2007_v3.pdf
8. Varshney A. India's Democratic Challenge // Foreign Affairs. –March-April 2007. –P.45-47.
9. Varshney A. India's Democratic Challenge // Foreign Affairs. –March-April 2007. –P.45-47.